

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 811.161.2 Шевченко Т.

Лариса Масенко

м. Київ

КОНЦЕПТ ДОЛЯ В ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА У ЗІСТАВЛЕННІ З ПОЛЬСЬКИМ *los* І РОСІЙСЬКИМ СУДЬБА

*Концепт доля в поезії Шевченка розглянуто у двох аспектах — як у його зв'язках з національною фольклорною традицією, так і в аспекті індивідуально-авторської інтерпретації, яку визначає ключовий образ народного співця, пророка. До зіставного аналізу залучені також семантичні характеристики концептів *los*, *dola* й *судьба* в польській та російській мовно-культурних традиціях.*

Ключові слова: концепт, „доля”, „*los*”, „*dola*”, „судьба”, фатум, фортуна, поезія Т. Шевченка.

Анна Вежбицька у праці «*Język i narod. Polski “los” i rosyjska “sud’ba”*» [11] дослідила специфіку значень слів, що окреслюють долю людини, в російській, польській, німецькій мовах, а також у французькій, італійській і англійській.

Одним з результатів дослідження стало виявлення глибокої розбіжності між російським поняттям *судьба* і польським поняттям *los*. У підґрунті цього, на думку А. Вежбицької, лежать відмінності у життєвій філософії двох народів, в історії культур і, зрештою, в національному характері.

Судьба в російській культурі, зазначає А. Вежбицька, трактується як сила, незалежна від людської волі. Згідно з народною концепцією, *судьбу* людини визначає залежність від зовнішніх сил. В російському понятті *судьби*, етимологічно пов'язаного з лексемами *судити*, *суд*, закладено значення покірного підпорядкування тому, що визначено згори. Витоки такої народної філософії А. Вежбицька

© Л.Т. МАСЕНКО, 2014

вбачає в історії, релігії й культурі Росії, в деспотизмі правителів і абсолютному підпорядкуванні всіх інших, у властивій росіянам погодженості з терпінням, заснованій на православному ідеалові упокорення і східному фаталізмові.

На противагу філософії пасивного й покірного підпорядкування зовнішній силі, що стоїть над людиною і контролює її, у підґрунті польського поняття *los* А. Вежбицька вбачає іншу життєву настанову. *Los* в польській мові пов'язаний з образом великої лотереї, де люди витягають різні *losy*. *Los* людини ніким не контролюється, він може бути злим чи добрим, однак він непередбачуваний, в житті його можна хіба що щасливо виграти. Звідси походять вирази *ironija losu*, *kaprys losu*, *uśmiech losu*. В семантиці *losu* відсутні будь-які ознаки підпорядкування, примирення, прийняття, навпаки, вона містить віру в невичерпні можливості, які несе лотерея життя. Польська фразеологія *losu* свідчить, що людина може сама формувати своє життя, або викликаючи *los*, або ж активно співпрацюючи з ним [1: 243].

Таким чином, фразеологія *losu* відображає етос вельми активний. На думку А. Вежбицької, це пояснюється прозахідною орієнтацією польської культури (уявленнями про свободу, активну життєву позицію), її католицизмом з акцентом на вольній волі людини, а також національною історією, багатою і на поразки, і на успіхи, великі програші й великі виграші.

Польське поняття *los*, підсумовує дослідниця, ближче до римського поняття *fortuna*, ніж римського *fatum*, тоді як російське *судьба*, навпаки, ближче до поняття *fatum*, ніж *fortuna*.

З цією концепцією А. Вежбицької полемізує Єжи Бартмінський у статті “Polska *dola*, *rosyjska sud’ba*”? зауваживши, що дослідниця не залучила до аналізу інший концепт польської культури — *dolu*. Є. Бартмінський зазначає, що поняття *doli* функціонує не тільки у говірках, а й у загальнонародній польській мові, де воно виступає внутрішньомовним відповідником *losu*, семантично протиставним щодо нього так само, як, згідно з А. Вежбицькою, протиставлено польський *los* до російської *судьби*.

Провівши когнітивне дослідження мовного образу *doli* на польському ґрунті, Є. Бартмінський доходить таких висновків: „Польське поняття *losu*, блискуче описане А. Вежбицькою у протиставленні до російського поняття *судьби*, сконструйоване з погляду людини, яка вірить у можливість і шанс впливу на перебіг свого життя, є вільною від зневірючої впевненості в його зовнішній визначеності, є відважною і активною. Натомість поняття *dolia* сформоване з погляду людини, яка розуміє великі обмеження свого становища і погоджується з нав'язаною їй іззовні життєвою ситуацією, змінити яку вона не може” [1: 250].

Як підкреслює Є. Бартмінський, обидва поняття добре відомі польській мові, обидва міцно закорінені в польській традиції, історії й культурі. Прототиповим репрезентантом концепту *los* був польський шлях-

тич, але з часом ним став також повстанець, улан, легіонер, дисидент, інтелігент — ті, для кого людським ідеалом є „сміливець, шаленець, зухвалий ризикант”, ідеал, що знайшов уособлення в польському повстанському етосі. Для концепту *доля* прототиповим історичним репрезентантом був польський селянин, але з часом ним стала загалом людина з народу, плебей, в сучасній польській мові так званий *szary człowiek*, *prosty człowiek* [1: 250].

„Живе побутовання в польській мові концепції *doli*, — підсумовує дослідник, — дозволяє інакше дивитися на так ефектно висловлений А. Вежбицькою польсько-російський контраст. Протиставним *судьбі* є напевно польський *los*, але не польська *dola*. Тому чинники, що створюють цей контраст, радше треба шукати в суспільних умовах, ніж у міфічному національному характері” [1: 251].

У зв’язку з наведеною дискусією цікаво простежити смислове наповнення концепту *доля* в поезії Т. Шевченка, що, з одного боку, продовжує народну традицію, а, з іншого, набуло глибини й оригінальності індивідуально-авторської інтерпретації.

Концепт *доля* належить до центральних у Шевченковій поезії. Згідно з „Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка”, слово *доля* зустрічається в українських текстах поета 192 рази (у варіантах творів — 76), у російськомовних — 10 (у варіантах — 1). Крім того, 14 разів трапляється похідне *доленька* (у варіантах — 3), відповідно по 20 і 14 — *недоля* [7: 163].

Не випадково саме це слово обрав Валерій Шевчук для назви упорядкованого ним великого ілюстрованого видання життєпису поета: „Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах” (К.: Дніпро, 1993).

Ключову роль лексеми *доля* у Шевченка підтверджує розгалуженість лексико-семантичного поля, в яке воно входить у його поетичних текстах, чисельність епітетів, з якими її поєднано (вони налічують понад 10 одиниць) [9: 226]), частотність вживання антонімічної лексеми *недоля*, парних утворень *щастя-доля*, *воля-доля* тощо.

Як і інші ключові поняття мовної картини Шевченкового світу, художньо-сміслове наповнення концепту *доля* в творчості поета вже було предметом філологічних студій. З останніх слід назвати ґрунтовне літературознавче дослідження Євгена Нахліка, присвячене аналізу Шевченкового трактування *долі* в порівнянні з традицією вживання понять *los* і *судьба* в польській і російській поезії доби романтизму [6].

Водночас глибина Шевченкового слова невичерпна, про що писав свого часу й Степан Смаль-Стоцький у своїх „Інтерпретаціях” творчості українського генія: „...Уміти читати — таки велика штука. Ще більша — вміти читати поезію Шевченка, де кожне слово повне поетичної символіки, багатозначне й не даремно сказане” [10: 3].

Як уже було зазначено в шевченкознавстві, образ *долі* належить до тих, що тісно пов’язують поетику „Кобзаря” із символічно-образною системою національного фольклору.

У народному світогляді міфологема *доля* виражає найважливішу буттєву категорію, що уособлює життєве призначення людини, реалізоване або як щастя, благополуччя, везіння або, навпаки, невезіння, нещасливість, безталання [4: 113].

В українській народній традиції *доля* постає переважно в міфологічному жіночому образі, який змінюється залежно від того, кому належить. У трактуванні *долі* в народних переказах, безперечно, присутній мотив фатуму, приреченості, хоча назагал він складніший.

Згідно з фаталістичними уявленнями про *долю*, її визначає акт народження. *Долею* наділяє людину мати, від матері залежить дати чи не дати своїм дітям щасливу *долю* [5: 344]. Таке трактування *долі*, поширене в народнопоетичній творчості, знаходимо і в Т. Шевченка, зокрема, в поемі „Катерина”:

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати

[1: 33]¹

Вплив народних переказів про *долю* знаходить цікаве відображення у вступі до поеми «Невольник». Тут відтворено народні повір'я про позитивну, активну *долю*, яка невтомно, не покладаючи рук, працює на людину, збирає для неї колоски, що лишаються на полі після жнив, часом навіть краде їх з чужого поля, постійно примножуючи статки опікуваної нею людини [2: 191–192]:

(Доля) Як реп'ях той учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті,
Такая-то *доля* тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде

[1: 208].

Водночас в народних уявленнях міфологема *доля* мала неоднозначну, амбівалентну семантику. Її трактування не обмежувалось фаталістичним розумінням *долі* як раз і назавжди даного згори призначення, на що сама людина не могла вплинути. В разі відсутності *долі*, що в народних оповідях найчастіше виявлялась в образі пасивної, ледачої *долі*,

¹ Тут і далі твори Т. Шевченка цитуємо за: Ш е в ч е н к о Т. Повне зібрання творів у 12 т. / Шевченко. — К.: Наук. думка, 1989 — 1991, зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку.

людина має знайти її і покарати, примусивши працювати на себе. Активну позицію людини щодо своєї *долі* відображають і такі народні приказки, як: „Всяк свого щастя коваль” або „Як будеш чекати долі, то не будеш мати і льолі” [8: 177].

Дослідник українських народних пісень і переказів про *Долю* Петро Іванов зазначав: „Це визнання за своєю волею важливого значення у справі облаштування особистого щастя показує нам, між іншим, одну глибоку рису в характері малороса, а саме те, що ідея фаталізму не заглушила у народу ідею особистої відповідальності, яка витікає з усвідомлення малоросом значення в практичному житті тієї вільної волі, яка характеризується словами: я хочу... Таким чином, у народних піснях накреслюється ідея Долі особистої, яка діє самотійно, яку доводиться шукати або заслуговувати” [5: 361].

Закоріненість багатьох мотивів і образів „Кобзаря” в символічно-образній системі українського фольклору виявляється і в мотиві *пошуку долі* — одному з провідних у Шевченка, наприклад в ранній поезії „Думка”:

Шука козак свою *долю*,
А долі немає

[1: 15]

або в поемі «Гайдамаки»:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля —
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі

[1: 61].

Тема *пошуку долі*, що продовжує фольклорний мотив, набуває у Шевченка важливого додаткового смислу, реалізованого в парадигмі *свій / чужий: свою долю* можна знайти лише на батьківщині, *пошук долі* в чужих краях завжди завершується невдачею. В такій інтерпретації зазначена тема проходить через усю творчість поета, починаючи від ранньої поезії «Думка»:

Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув

[1: 18].

Особливо виразно ідею неможливості віднайдення власної *долі* на чужині акцентовано в поезії „Меж скалами, неначе злодій...”. Видимий успіх героя у пошуках щастя за межами батьківщини, де він набуває матеріальних статків, багатства, не приносить йому талану, почуття вдалої реалізації свого життя:

Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,
Та не придбав *долі*!
Талану того святого...
Світ Божий не милий.

Нудно йому на чужині,
І добро остило!

[1: 106].

І вже підсумкове афористичне формулювання цей наскрізний мотив Шевченкової поезії знаходить у творі „І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”:

У чужому краю
Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля

[1: 250].

Тему різної життєвої позиції — активної і пасивної — у розв’язанні трагічної ситуації приреченості на нещасливу долю, свою і своєї дитини, Шевченко втілює у двох жіночих образах — Катерини з однойменної поеми і Насті з поеми „Наймичка”. Якщо Катерина не витримує жорстоких випробувань і кінчає життя самогубством, прирікаючи на нещасливу сирітську долю свого сина, то Настя обирає інший шлях — підкидає дитину бездітній родині і йде до неї працювати наймичкою. Таким чином, Настя, хоча й не може змінити власну нещасливу долю і карається все життя в чужій хаті, долає первинну приреченість своєї дитини на недобрый фатум. Жертовним служінням синові наймичка знімає з себе материнську провину за його позашлюбне народження, виконавши дану дитині на початку поеми обітницю:

...молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе

[1: 234].

Тут також бачимо перегук з трактуванням мотиву *долі*, що її дає Бог, характерним для українських народних пісень. Таке ж розуміння *долі* властиве польським народним пісням, зафіксованим на території Східної Польщі, що Є. Бартмінський пов’язує з функціонуванням цього мотиву в українських піснях. Як зазначає дослідник стосовно цього народнопісенного концепту, „наскільки безособова *доля* є невблаганною, настільки на *долю*, що перебуває в компетенції Бога, можна впливати, звертаючись з проханням до Нього” [1: 247].

Водночас уже в ліричному відступі поеми „Катерина” з’являється індивідуально-авторське трактування *долі*. Це трактування стосується особистої долі поета. На відміну від народного розуміння міфологеми, в якому щаслива *доля* завжди асоціюється з багатством, заможністю [3: 160], Шевченко протиставляє *долі* як багатству *долю* як волю:

Єсть люде не світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А *долі* не знають —
Ні долі, ні волі!

...

А я візьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу *неволю*
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По *волі* гуляти!

[1: 36].

Той же мотив нехтування *недолею* звучить у поезії „Перебендя”. Перебендя — це творча особистість, яка володіє вищим даром — Божим словом: „бо то Боже слово, То серце по волі з Богом розмовля”. Тому безпритульність, *недоля* не мають над ним влади:

Нема йому в світі хати,
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже!..

[1: 45].

Загалом, як це властиво поетичному стилю Шевченка, вживаючи в одних контекстах співзвучні лексеми, в даному разі *доля* / *воля* й *недоля* / *неволя*, поет використовує так звану паронімічну атракцію, тобто насичує співзвучні слова додатковими смисловими нюансами, внаслідок чого ключові слова в його поезії набувають надзвичайної художньої ємкості. Це можна проілюструвати на прикладі одного вірша:

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на *вольній волі*,
На козацькій *долі*.
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола

[1: 198].

Лише вільна особистість, говорить Шевченко, здатна реалізувати свою долю, виконати своє життєве призначення. Слід підкреслити, що поет не тільки насичує додатковим смисловим зв'язком співзвучні слова *доля* й *воля*, а й обіграє багатозначність слова *воля*. Образ *вольної волі* ґрунтується на поєднанні в ньому двох значень лексеми *воля* — „свобода” і „бажання, хотіння”. Таким чином, ідеться про вільний вибір свободи, про осягнення свободи шляхом вияву своєї волі, свого хотіння.

В цій поезії знову повторюється ідея нехтування матеріальними благами, необов'язковості матеріального успіху як мети свого життєвого призначення. Воля, свобода усвідомлюється як найвища цінність.

Цей мотив розвинуто в поезії „Минають дні, минають ночі”. Але, написана на засланні, в неволі, поезія набуває трагічного звучання, спричиненого настроєм безвиході й зневіри. На перший план тут виходить мотив *відсутності долі, знедоленості*, пов'язаної із втратою свободи, вимушеною бездіяльністю, пасивністю, нестерпною для активної волелюбної натури. Пасивність, бездіяльність, втрату можливості розпоряджатися власним життям, що трактується у вірші як *відсутність долі, як знедоленість, спричинена зневоленістю*, Шевченко вважає найгіршим, що може спіткати людину. В цьому плані *невизначеність долі* протиставляється добрій долі як найбільше зло, що перевищує навіть лиху долю:

Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі.
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

[1: 265].

Проте остаточного завершального характеру тема *долі* набула у вірші „Доля”, що входить до триптиху „Доля”, „Муза” і „Слава”, написаному після звільнення. Триптих є своєрідним життєвим підсумком, осмисленням творчого шляху поета.

Вірш „Доля” написано у формі діалогу, який поет веде зі своєю долею як міфічною істотою в образі жінки, причому стосунки наратора з нею, сконденсовано викладені в поезії, зазнають суттєвої трансформації. Якщо на початку життєвого шляху поета *доля* веде і навчає його: „Ти взяла Мене, маленького, за руку І в школу хлопця одвела До п'яного дядя в науку”, то уже надалі наратор виходить з-під повної підпорядкованості *долі* і навіть висловлює їй докір за неправильну науку: „А ти збрехала”. Новий етап у стосунках поета з *долею* виразно маніфестує заміна займенника *ти* у звертанні до неї на солідарне *ми*, що означає трансформацію первинних відносин підпорядкованості, залежності поета від його *долі* у стосунки рівноправності, в яких обидві сторони — і поет, і його *двійник-доля* — однаково відповідальні за обраний шлях служіння правді: „Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою”. У фінальній частині твору ініціатива вже повністю переходить до поета: він сам керує своєю долею, спрямовуючи її на визначений праведний шлях, в кінці якого на нього чекає слава: „Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо даліше, даліше слава, А слава — заповідь моя” [II:232].

Таким чином, міфологема *доля*, закорінена в національній фольклорній традиції, втілена в поезії Шевченка і відповідно до народних уявлень, і у формі авторської художньої інтерпретації. Згідно з народною традицією *доля*, особливо в ранніх поезіях Шевченка, постає як фатум, на який людина не може вплинути. З народними віруваннями пов'язує творчість поета й провідний мотив *пошуку долі*, в якому втілено ідею складніших відносин особистості з двійником-долею. Завдяки активній життєвій позиції, прояву власної волі людина здатна віднайти свою долю, отже, здолати фатум, приреченість на безталання.

Але уже в ранній поезії „Перебендя” з'являється індивідуально-авторська інтерпретація мотиву *долі*, пов'язана з ключовим образом народного співця, кобзаря. Наділена особливим творчим даром, здатністю чути голос небес і втілювати почуте в слова, доносячи Боже слово до загалу, творча особистість невіддільна земній людській *долі* чи *недолі*, вона вища за неї.

У пізніх поезіях Шевченко осмислює власну *долю*, власне призначення саме в такому ключі — як пророка, медіатора між Богом і людьми, який сам веде свою *долю* по шляху до безсмертя.

1. Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. Wyd. trzecie. — Lublin, 2009.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.
3. Войтович В. Українська міфологія. — К., 2005.
4. Журавлев А. Ф. Доля // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. — Т. 2. — М., 1999. — С. 113–114.
5. Иванов П. В. Народные рассказы о Доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991.
6. Нахлік Є. Доля. *Los*. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. — Львів, 2003.
7. Нахлік Є. Доля // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. — К., 2008. — С. 162–184.
8. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упор. М. М. Пазяк. — К., 1994.
9. Русанівський В. М. У слові — вічність. — К., 2002.
10. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Черкаси, 2003.
11. Wierzbicka A. Język i naród: polski „los” i rosyjska „sud’ba” // „Teksty Drugie”. — 1991. — Nr. 3. — S. 5–20.

Статтю отримано 28.10.2014

Larysa Masenko

Kyiv

THE CONCEPT OF DOLYA IN THE POEMS BY T. SHEVCHENKO IN COMPARISON TO POLISH *LOS* AND RUSSIAN *SUDBA*

The concept of *DOLYA* in the poems by Shevchenko is studied in two aspects — in its relation to national folk tradition and in the aspect of the personal author's interpretation, which is determined by the key image of the national bard, prophet. The author implements comparative analysis of the semantic features of the concepts of *LOS*, *DOLYA* and *SUDBA* in Polish and Russian lingual and cultural traditions.

Key words: concept, fate, *LOS*, *DOLYA*, *SUDBA*, destiny, fortune, poems by T. Shevchenko.